

УДК 32(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(69).2018.153581

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ РОСІЄЮ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ ЯК ЕЛЕМЕНТУ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ ТЕРИТОРІЇ КРИМУ У 2014–2018 РОКАХ

Андрій ІВАНЕЦЬ*orcid.org/0000-0001-7167-8183*

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті розглядається практика спорудження у 2014–2018 рр. пам'ятників на тимчасово окупованій Росією території АР Крим і м. Севастополя. Показано, що російська та нелегітимна кримська влади використовують установку та демонтаж пам'ятників як елемент окупаційної політики з метою посилення соціокультурної дистанції між кримським населенням та жителями інших частин України, знищення української громадянської ідентичності, маргіналізацію з уможливленням у майбутньому асиміляції кримськотатарської і української етнічної спільнот, виправдання нелегітимних агресивних дій Росії проти України. На тимчасово окупованій території Криму останні чотири роки спостерігається бум спорудження пам'ятників. У статті попередньо проаналізовано кількісні показники цього процесу, а також виявлена тематична спрямованість 127 нових пам'ятників, значна частина яких відображає імперські та неоімперські погляди. Ще чотири значні за розмірами пам'ятники у Севастополі, Керчі і Феодосії перебувають у стадії побудови.

Автор відзначив, що дії із встановлення нових пам'ятників на тимчасово окупованій території України не мають законних підстав. За оцінкою дослідника, найближчими роками можна очікувати збільшення їх кількості. Ця діяльність буде супроводжуватися нав'язуванням кримчанам російських антидемократичних стандартів в інформаційній та освітній галузях, культурі та політиці. Тому автор прогнозує збереження тенденції до погіршення ситуації у соціогуманітарній сфері на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя. У статті запропоновано органам влади України кілька заходів реагування на цю ситуацію, серед яких моніторинг процесів незаконного спорудження пам'ятників, правова оцінка таких дій і застосування санкцій до осіб, які проявляють найбільшу активність у протиправній діяльності.

Ключові слова: пам'ятники; місія пам'яті; тимчасово окуповані території АР Крим і м. Севастополя; гібридна війна; агресія Росії проти України.

ON THE USE OF MONUMENTAL PROPAGANDA BY RUSSIA AS AN ELEMENT OF THE OCCUPATION POLICY IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY OF CRIMEA IN 2014–2018

Andrii IVANETS

Candidate of Historical Sciences,

lead research fellow of the Historical Studies Department of RIUS

© Іванець А.

Annotation. *The article examines the practice of constructing monuments in the territory of the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol temporarily occupied by Russia; the investigated period is 2014–2018. It is shown that Russian and illegitimate Crimean authorities use the installation and dismantling of monuments as an element of occupation policy in order to deteriorate the sociocultural distance between the Crimean population and residents of other parts of Ukraine; the destruction of Ukrainian civic identity; marginalization with the possible assimilation of the Crimean Tatar and Ukrainian ethnic communities in future; justification of Russia's illegitimate aggressive actions against Ukraine. During the last four years, the temporarily occupied territory of Crimea observed a boom of monument construction. The article analyzes preliminary quantitative indicators of this process, as well as reveals the thematic orientation of 127 new monuments, which predominantly reflects imperial and neo-imperial views. Another 4 significant monuments in Sevastopol, Kerch, and Feodosia are under construction.*

The author notes that the actions on the installation of new monuments in the temporarily occupied territory of Ukraine have no legal basis. According to the researcher, in the nearest years it is possible to expect an increase in their number. This activity will be accompanied by the imposition of Russian anti-democratic standards by the Crimeans in the information and education sectors, culture and politics. Therefore, the author predicts preservation of the tendency to deteriorate the situation in the social and humanitarian sphere in the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol. The article proposes to the Ukrainian authorities several measures for the response to this situation, including monitoring of illegal construction of monuments, legal assessment of such actions, and application of sanctions to those who are the most active in illegal activities.

Key words: *monuments; places of memory; temporarily occupied territories of Crimea and Sevastopol; hybrid war; Russia's aggression against Ukraine.*

З 2014 р. у гібридній війні проти України Росія використовує як військові, так і невійськові інструменти, причому особливої ваги набувають її ворожі дії у гуманітарній сфері. Інформаційно-психологічна війна РФ проти України є безпрецедентною за інтенсивністю для XXI ст. У аналітичній доповіді до послання Президента України до парламенту «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році» констатується, що гуманітарна ситуація в анексованому РФ Криму наразі залишається вкрай складною, без тенденцій до покращення [1, с. 223]. У зв'язку з цим акцентовано, перш за все, на порушеннях прав людини, цілеспрямованому курсі Росії на «стирання» з ментальної мапи Криму української ідентичності, міграційній політиці окупаційної адміністрації, її «гуманітарному тероризмі»,

спрямованому насамперед проти молоді. Використання пам'ятників у історичній політиці держави-агресора на території тимчасово окупованого Криму залишилося поза увагою авторів доповіді до послання, а отже, не були запропоновані й заходи реагування. Не привернув цей елемент окупаційної політики Росії поки що й достатньої уваги українських науковців. Між тим російські вчені розпочали вивчення цієї проблематики і висвітлення з великодержавних позицій. Так, наприклад, працівник Уральського відділення РАН О. Подвінцев основну канву «війни пам'ятників» у Криму в пострадянський період інтерпретує як «протистояння більш-менш консолідованих носіїв державних цінностей «націоналістам» – українським, кримськотатарським і... російським» [22, с. 23].

Об'єктом дослідження цієї статті є гуманітарна політика Росії на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя, а предметом – практика встановлення і демонтажу пам'ятників у цих регіонах у 2014–2018 рр. як елемент політики держави-окупанта. У статті ми спробуємо розглянути причини і хід процесу встановлення пам'ятників під час окупації, їх правовий статус, використання Росією і вплив на семіосферу Криму, запропонувати деякі заходи регування українським органам влади. Ці дані та висновки мають попередній характер, потребують подальшого опрацювання.

Під час російсько-українського конфлікту через дії держави-агресора історія і символіка перетворилися на справжню зброю [14, с. 323]. Тому суттєва роль пам'ятників в інформаційно-пропагандистській війні Росії не випадкова. Монументальна скульптура завжди пов'язана з пануючою політичною силою [30, с. 12]. В умовах окупації цією силою є держава-агресор.

Скульптура, ймовірно, використовувалася в ідеологічних цілях ще архаїчними суспільствами. Релігійна форма ідеології, характерна для традиційних суспільств, нерідко знаходила свій вияв у скульптурах та подібних пам'ятках. Через їх спорудження організовувався символічний простір і вибудовувалася владна легітимація. В момент збройних конфліктів, релігійних реформ чи змін релігії такі культові пам'ятки скидалися або займали у пантеоні більш низьке статусне становище. Це стало початком «війн пам'ятників». Так, наприклад, після запровадження християнства у Східній Римській імперії чи Київській Русі більша частина язичницьких ідолів була

знищена. В епоху модерну подібні процеси із скульптурами відбувалися через зіткнення носіїв різних секулярних ідеологій.

Перш ніж перейти до аналізу політики монументальної пропаганди на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя, варто розглянути правові підстави такої діяльності. В Україні спорудження (створення) пам'ятників і монументів регламентується постановою уряду України від 08.09.2004 р. № 1181 «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів» (далі – Постанова) [23] і наказом Державного комітету України з будівництва та архітектури і Міністерства культури і мистецтв України від 30.11.2004 р. № 231/80 «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'ятників і монументів» [16]. Згідно з Постановою, увічнення знаменних подій в історії України та світу, що мали національне і світове значення, а також пам'яті видатних державних громадських та історичних діячів, діячів національної науки, культури, мистецтва і праці здійснюється шляхом спорудження (створення) пам'ятників і монументів, що мають державне значення. В усіх інших випадках здійснюється спорудження (створення) пам'ятників і монументів, що мають місцеве значення. Рішення щодо спорудження (створення) пам'ятників і монументів державного значення приймаються Кабінетом Міністрів України, а місцевого – місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування.

Легальні органи влади та органи місцевого самоврядування припинили свою діяльність у Автономній Республіці Крим і м. Севастополі після анексії

цих адміністративно-територіальних одиниць Росією у 2014 р. Встановлення й демонтаж пам'ятників і монументів у 2014–2018 рр. відбувалися за рішеннями окупаційної адміністрації Росії. Згідно з ч. 2 ст. 9 Закону України від 15.04.2014 р. № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [12] будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їхня діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Відповідно всі пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, монументи та меморіальні комплекси, які з'явилися в Криму після лютого 2014 р., встановлені без належних правових підстав, з грубими порушеннями законодавства України.

Процеси протистояння всередині поліетнічного і полікультурного кримського соціуму щодо встановлення або відновлення пам'ятників, які відображали кримськотатарський, український національно-демократичний та російсько-імперський і комуністично-радянський погляди на історію, час від часу відбувалися ще до анексії Криму. Так, наприклад, конфліктна ситуація виникла навколо спроби відновити пам'ятник Катерині II у Сімферополі у 2007 р. між проросійськими, з одного боку, і кримськотатарськими та проукраїнськими силами – з іншого. «Війна пам'ятників» іноді набувала у кримській столиці протистояння різноспрямованих ідеологічно пам'ятників у одному публічному просторі. Так, на площі Радянській Сімферополя у 1999 р. зусиллями Меджлісу кримськотатарського народу і НРУ було встановлено бюст дисиденту, захиснику

прав депортованих кримських татар генералу П. Григоренку. А у 2007 р. з ініціативи членів КПУ на тій же площі з'явився пам'ятник «Постріл в спину» у пам'ять «про радянських громадян, які загинули від рук українських посіпак фашистів – вояків ОУН-УПА та інших колабораціоністів». Цей об'єкт спровокував гарячі суперечки і кілька інцидентів. Помітні прояви «війни пам'ятників» відбувалися у Севастополі. Так, у 2007 р., коли Севастопольська міська державна адміністрація запропонувала встановити пам'ятник гетьману поч. XVII ст. П. Сагайдачному, Севастопольська міська рада ухвалила рішення саме там встановити пам'ятник російському поету О. Пушкіну. Проте пам'ятник гетьману було встановлено в іншому місці Севастополя. Відверто провокаційний випадок стався 5 липня 2008 р., коли близько сотні активістів проросійських націоналістичних організацій силою завадили морякам ВМС України встановити на Графській пристані меморіальну дошку на честь 90-річчя підняття Чорноморським флотом українських прапорів, після чого представники Української громади Севастополя у відповідь пообіцяли скинути незаконно встановлений у місті пам'ятник Катерині II [24].

Загалом у період незалежності України в Криму у 1991–2014 рр. було встановлено чимало різноманітних пам'ятників. Домінували серед них ті, що відображали радянську і російську історію, але були й ті, що відсилали до загальногромадянської української ідентичності, української і кримськотатарської національної пам'яті, давнього минулого Криму та інших тем. Поступово, хоч і не завжди просто, у кримському соціумі утверджувався діалогічний спосіб

взаємодії різних його частин і розуміння плюралістичного характеру кримської історії і сьогодення, а Криму – як складової України. Цей процес перервала російська окупація української автономії й Севастополя.

Революційні події вимагають символічних змін у публічному просторі, що, як правило, призводить до загострення «війни пам'ятників». Революцію Гідності в Україні у 2013–2014 рр. можна розглядати як незавершену буржуазно-демократичну революцію, яка досягла своєї геополітичної мети (недопущення ізоляції України від Заходу і закріплення її у сфері впливу Росії) і лише частково реалізувала свої суспільно-політичні цілі. Вона супроводжувалася поваленням пам'ятників лідеру більшовиків і співтворцю комуністичної держави В. Леніну. «Ленінопад» у Криму відбувся в с. Тургенівка Бахчисарайського району (27 січня 2014 р.), с. Орлівка Роздольненського району (19 лютого 2014 р.), сел. Зуя Білогірського району (24 лютого 2014 р.), с. Привітне під Алуштою (26 лютого 2014 р.) [17]. Наприкінці лютого 2014 р. у Сімферополі прихильники Революції Гідності на мітингу зажадали від міськради Сімферополя протягом 10 днів ухвалити рішення про демонтаж пам'ятника Леніну на площі його імені.

Проте невдовзі внутрішньоукраїнські процеси в Криму були обірвані під час російської спецоперації з окупації автономної республіки і Севастополя. Війна, як правило, може конкурувати з революцією за розмахом «війн пам'ятників». Пам'ятники і монументи перебувають в публічному просторі, символічно організують його, несуть ідеологічне навантаження. А війна практично завжди – це боротьба не тільки за

реальний, а й символічний простір. Звідси знищення пам'ятників противника є одним із напрямків ведення війни [30, с. 14].

Російська влада на окупованій території АР Крим і Севастополя в цьому сенсі опинилася у дещо суперечливій ситуації. У новий час пам'ятники почали відносно масово з'являтися на Кримському півострові у XIX ст. і були присвячені російським діячам і подіям історії Росії. Причому Крим входив до регіонів-лідерів за кількістю пам'ятників у імперії Романових [28]. Значна частина з них була знищена у період війн і революцій 1917–1920 рр. і у радянський час. Проте більшість пам'ятників часів СРСР також була присвячена російським і радянським діячам та подіям.

З моменту передачі в 1954 р. Кримської області із РРФСР до складу УРСР тенденція щодо монументальної пропаганди залишалася попередньою, хіба що вона була доповнена увагою до увічнення пам'яті Т. Шевченка, окремих культурних діячів України, пов'язаних з Кримом, і гетьмана Б. Хмельницького.

У часи незалежної України більшість нових пам'ятників у Криму також відображала російський дискурс, що відбивало як почасти етнічний склад кримського населення, більшу частину якого склали етнічні росіяни, так і цілеспрямований вплив Росії на сферу регіону. На Кримському півострові протягом 1991–2014 рр. було увічнено у пам'ятниках широке коло російських історичних постатей і літературних героїв – від тверського мандрівника А. Нікітіна у Феодосії, кінопродюсера О. Ханжонкова і чеховської дами з собачкою у Ялті до винороба Л. Голіцина і останнього царя у Новому Світі. Разом з тим

все ж репертуар монументального мистецтва став ідейно ширшим – у монументах і меморіальних дошках знайшли відображення трагічні події депортацій комуністичним режимом кримсько-татарського народу та інших етнічних спільнот Криму у 1941–1944 рр., з'явилися пам'ятники кримськотатарським діячам, у низці кримських міст були встановлені пам'ятники Т. Шевченку і Л. Українці, у Сімферополі – бюст І. Франку, у Керчі – бюст понтійському і боспорському царю Мітридату IV Євпатору тощо.

Після анексії Росією АР Крим і м. Севастополя семіосфера цих тимчасово окупованих територій піддається системному цілеспрямованому впливу окупаційної влади, що, звісно, відбилося й у ситуації із демонтажем і встановленням пам'ятників. Можна говорити про певний «монументальний бум» із ухилом у російсько-, комуноімперський і неоімперський дискурси. За нашими підрахунками, навесні 2014 р. – восени 2018 р. було встановлено/створено/відновлено не менше 127 бюстів, пам'ятних знаків, пам'ятників і меморіальних комплексів. Ця цифра є неповною, оскільки незначна частина такого типу пам'ятників могла не потрапити у наше поле зору. До цих підрахунків не включено меморіальні дошки, які також помітно впливають на семіосферу регіону. Загалом аналіз інформації про вже виявлені пам'ятники, які встановлюються на тимчасово окупованій території Криму, дає можливість скласти загальну картину щодо їх типів та ідейної спрямованості.

Одним з перших кроків Росії у сфері функціонування пам'ятників на тимчасово окупованій території став демонтаж 25 квітня 2014 р. у Севастополі

пам'ятника гетьману і флотоводцю П. Сагайдачному, який прославився своїми успішними бойовими операціями на Чорному морі на поч. XVII ст., і монумента на честь 10-річчя ВМС України. Останній було встановлено у 2002 р. у центрі міста – на проспекті Нахімова, поруч із сходами на Матроський бульвар. Рішення про демонтаж українських пам'ятників ухвалив «в.о. губернатора» Севастополя, экс-заступник командувача ЧФ РФ С. Меньяло. З проханням передати Харкову пам'ятник гетьману, створений відомим київським скульптором В. Луцаком, вже у квітні 2014 р. звернувся до окупаційної адміністрації Севастополя харківський міський голова Г. Кернес. У результаті проведених переговорів росіяни в травні 2014 р. передали харків'янам обидві демонтовані скульптури [7]. Монумент П. Сагайдачному відкрили на Гімназійній (Червоношкільній) набережній Харкова 22 серпня 2015 р. А на його місці у Севастополі ще 8 травня 2014 р. було встановлено пам'ятник адміралу ЧФ Російської імперії Д. Сенявіну, який було виготовлено студією військових художників імені Грекова і передано місту Міністерством оборони РФ [20]. Задіяність військових структур Росії у цій операції та її терміни символічно підкреслюють значення, яке надає російська сторона використанню монументальної пропаганди у гібридній війні. Пам'ятники українським культурним діячам і Б. Хмельницькому поки лишаються на своїх місцях у Криму, хоча деякі з них піддаються нападкам у публічному просторі та актам вандалізму.

Влітку 2014 р. російські і проросійські ЗМІ намагалися оголосити кілька пам'ятних знаків на честь подій радянської історії першими у «російському

Криму». Проте насправді ще 26 квітня 2014 р. у сел. Куйбишево (Албат) Бахчисарайського району було відкрито пам'ятник кримськотатарському поету, прозаїку, заслуженому діячу мистецтв України, активісту національного руху С. Еміну (1921–2004). Громадськість перед тим понад півроку вела збір коштів для увічнення пам'яті про цього діяча.

Загалом серед встановлених і відновлених навесні 2014 р. – восени 2018 р. 127 пам'ятників, які нами розглянуто, виявлено 40 бюстів, 21 пам'ятний знак (у тому числі 8 православних поклінних хрестів), 63 пам'ятники і скульптури (в тому числі 35 фігур героїв казок і мультфільмів), 3 меморіальних комплекси, один із яких перебуває у стадії активної розбудови. Ще 4 значні пам'ятники у Севастополі (Потьомкіну і «Примиренню»), Керчі (стела біля в'їзду на Керченський міст) і Феодосії (стела «Місто воїнської слави») перебувають у стадії побудови.

Щодо сюжетів 127 пам'ятників, які ми розглядаємо, то 9 з них можна віднести до «неоімперської» тематики (анексія Криму у 2014 р., боротьба з Революцією Гідності, агресія Росії проти України у 2014–2018 рр.), 23 увічнюють пам'ять діячів і події Російської імперії, 33 – діячів і події періоду Радянської Росії і СРСР, 16 присвячені релігійній тематичі, 4 – радянським і російським прикордонникам, 42 – іншим темам (балалайці, лідеру білих генералу П. Врангелю, президенту США Ф. Д. Рузвельту, кубинському революціонеру Ф. Кастро, кримськотатарському письменнику С. Еміну, чебуреку, котам Балаклави, героям казок і мультфільмів).

Обсяг статті не дає можливості розглянути всі перелічені об'єкти, тому ми

зосередимо увагу насамперед на групі пам'ятників неоімперської тематики. Першим таким пам'ятником у Криму став встановлений 8 серпня 2014 р. у Новоозерному під Євпаторією з ініціативи нелегітимного кримського керівництва пам'ятний знак кораблям, які були затоплені у березні того року на вході в озеро Донузлав, «за возз'єднання Криму з Росією» (формулювання пропагандистського напису на табличці). У бухті була розташована Південна військово-морська база ВМС України. ЧФ РФ протиправно блокував українські кораблі в ній 3–27 березня 2014 р., для чого, зокрема, було затоплено списаний корабель довжиною 180 м і кілька суден. Пам'ятний знак у Новоозерному являє собою невелику кам'яну брилу з табличкою. Його було наспіх відкрито напередодні Дня воїнської слави Росії за участю «голови Держради Республіки Крим (далі – РК)» В. Константинова.

Другим неоімперським пам'ятником став пам'ятний знак «на честь возз'єднання Криму з Росією», відкритий 10 вересня 2014 р. в Керчі з ініціативи Керченського союзу монархістів. Останніх підтримали Керченський історико-культурний заповідник і російська влада міста. До відкриття знаку підійшли просто – переробили напис на брилі, яка була встановлена у сквері ще у 2013 р. Тепер на ній можна прочитати слова із російсько-османського Кучук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. і «Московського договору» РФ і «Республіки Крим» 2014 р.

У лютому 2015 р. у Євпаторії було відкрито пам'ятний знак старшому прапорщику спецпідрозділу «Беркут» євпаторійцю А. Федюкіну, який загинув на майдані Незалежності в Києві. Знак

спроєктовано і виготовлено у місцевих майстернях у вигляді пробитого щита, каски і троянди. Він, можливо, не є неоімперським у прямому сенсі слова, але факт трагічних подій у Києві використовується Росією для спроб виправдати агресію проти України.

16 березня 2015 р. перед будинком окупаційної адміністрації Сімферополя до річниці т. зв. «референдуму» відкрили пам'ятний знак «Наш дім – Росія» на кошти спонсорів і де-факто влади міста. За словами «голови міськадміністрації Сімферополя» Г. Бахарева, цей пам'ятник – «знак вдячності захисникам Криму у період Російської весни».

Використання на пам'ятниках терміна «воз'єднання Криму з Росією» замість «анексія Росією АР Крим і Севастополя» є елементом імперської новомови РФ. Так само сили спеціальних операцій та інших військових Росії на початку військових дій проти України російська пропаганда називала «ввічливими людьми». На Далекому Сході Росії, у Білогірську, ще у 2015 р. встановили їмчавунний пам'ятник у вигляді військового з котом у руках. Одна з найбільш анекдотично-скандальних ситуацій виникла із появою на початку 2016 р. у парку «Крим в мініатюрі» Бахчисарая свого пам'ятника «ввічливим людям». Неоковирний пластиковий російський солдат тримав в руках kota, притиснувши його до себе в районі таза. Користувачі соціальних мереж вибухнули коментарями на кшталт «окупант-зоофіл», «зелений чоловічок-котолюб». Пікантності ситуації надавали слова директора парку «Крим в мініатюрі» В. Жиленка, що цей варіант пам'ятника «ввічливим людям» «максимально правдоподібно передає всю суть подій весни 2014 року» [21].

У результаті керівництво парку у квітні 2016 р. «вирізало» з рук «путінського солдата» kota, а пізніше й зовсім замінило фігуру – тепер військовий тримає тварину біля грудей.

11 червня 2016 р. до Дня Росії у Сімферополі поруч із будівлею «Державної ради РК» відкрили пам'ятник «ввічливим людям» – бронзову скульптурну групу із військового, kota біля його ніг і дівчинки, яка тримає квіти. Над пропагандистським твором, який важить понад тону, рік працював офіційний скульптор із Москви, народний художник Росії С. Щербаков. Серед учасників церемонії відкриття пам'ятника були «постійний представник президента РФ у Кримському Федеральному окрузі» О. Белавенцев, «глава РК» С. Аксьонов, священики УПЦ МП, «ополченці», моряки ЧФ [19]. Цей об'єкт активно використовується для пропагандистської обробки як населення Криму і Росії, так і іноземних політиків. Зокрема, його копія була передана нелегітимною адміністрацією Криму диктатору Сирії Б. Асаду.

Більш масштабний неоімперський пам'ятник було відкрито в центрі Криму наприкінці 2016 р. Ще у лютому 2015 р. поруч із будівлею «Радміну РК» було закладено каміння на місці пам'ятника «Народному ополченню всіх часів». У цій церемонії взяли, зокрема, участь С. Аксьонов і митрополит Сімферопольський і Кримський УПЦ МП Лазар. Конкурс виграв проект кримського «ополченця», художника В. Ключева. Скульптором став москвич С. Щербаков. У грудні 2016 р. було відкрито майже 11-метрову колону з хрестом народного ополчення часів Кримської війни, а також зображеннями ополченців різних періодів

історії Росії та СРСР і т. зв. «Кримської весни».

Влітку 2016 р. в Ялті у сквері Калініна встановили арт-об'єкт «Кримський блекаут» у вигляді двох величезних металевих електроламп. Де-факто влада Ялти називає об'єкт символом подолання відключення світла в Криму у листопаді 2015 р. – навесні 2016 р. Об'єкт встановлено за рахунок невідомих «ініціаторів», а його дизайн розробив художник Д. Гольдербайн.

Порівняно незначна кількість уже встановлених у Криму за чотири з половиною роки тимчасової окупації неоімперських пам'яток не мусить вводити в оману, оскільки деякі з пам'ятників перебувають у стадії розробки і будівництва. Найбільшою серед них є 70-метрова стела в Керчі на в'їзді на Кримський міст у вигляді спарених крил і написом «Крим» на фоні російського триколора (автори проекту А. Кузнецов і С. Щербаків). До того ж абсолютна більшість уже збудованих пам'яток працює на концепт «Російського світу» і іноді прямо підкріплює неоімперські ідеї.

Так, наприклад, серед 23 нових пам'ятників діячам і подіям історії Російської імперії лише 3 присвячені письменникам і науковцю (бюсти М. Лермонтову, А. Пушкіну і М. Ломоносову), а 20 – монархам (бюст Петру I, бюст і пам'ятник Катерині II, бюст і пам'ятник Олександрові III, 4 бюсти Миколі II, бюст царевичу Олексію), військовим (бюсти генералам М. Скобелеву, О. Суворову, адміралам Ф. Ушакову і Д. Сенявіну, по 2 бюсти М. Кутузову і Г. Потьомкіну (з ініціативи влади РФ також планується встановлення великого пам'ятника останньому у Севастополі)) і військовим частинам (пам'ятники Новгородському

Кирилівському полку у Судаку і Грецькому легіону Миколи I у Севастополі). Наймасштабнішим об'єктом став пам'ятник Катерині II, який вдруге відкрили 19 серпня 2016 р. у Центральному парку культури і відпочинку Сімферополя. Це десятиметрова багатофігурна композиція, попередниця якої простояла там з 1890 р. до 1921 р. Вартість відновлення склала понад 45 млн. руб. Думка опонентів цього пам'ятника була окупаційною владою проігнорована. Натомість до нього було додано «актуальний» напис: «Пам'ятник відроджено на честь возз'єднання Криму з Росією 2014 року назавжди».

У найчисельнішій групі пам'ятників на честь діячів і подій СРСР із 33-х 24 об'єкти присвячені періоду Другої світової війни. Переважно це бюсти і пам'ятники воїнам Радянської армії, але також є скандальний монумент «Великій трійці» (Лівадія, 2015), меморіальні комплекси в'язням концтабору «Красний» (Сімферополь, 2015), Алея Героїв Радянського Союзу (Сімферополь, 2016) і в пам'ять жертв депортації «Путь відродження народів Криму» (Бахчисарайський район, станція «Сірень», перша черга споруджена у 2016 р., терміни завершення будівництва кілька разів переносилися). Побудова частини цих об'єктів була запланована ще до анексії Криму, в тому числі меморіального комплексу на місці концтабору «Красний», окремі з них робилися за кошти кримських татар (розвідниці А. Абденнановій). Російська окупаційна адміністрація проігнорувала думку кримських татар та інших антисталінськи налаштованих сил і 19 травня 2015 р. встановила у Лівадії десяти-тонну бронзову скульптуру «Великій

трійці» – главам держав-учасниць Ялтинської конференції 1945 р. Просталінська спрямованість твору підкреслюється тим, що скульптор З. Церетелі зафіксував момент, коли лідери США і Великобританії дивляться на голову РНК СРСР Й. Сталіна.

Планується, що і меморіальний комплекс в пам'ять жертв депортації «Путь відродження народів Криму» буде не тільки відображати події депортації і репатріації, а й «увічнить» указ президента РФ про «реабілітацію народів Криму». Інакше кажучи, цей дорогоцінний об'єкт (орієнтовно близько 500 млн. руб.) буде працювати на міф про «відродження» у «російському Криму» кримськотатарського народу, який насправді піддається дискримінації.

Всупереч тенденціям на вільній території України в Криму у період окупації не тільки зберігають пам'ятники В. Леніну, а навіть відновлюють старі. Так, у 2017 р. у Сімеїзі з ініціативи прихильників КППРФ було відновлено його бюст, який демонтували ще у 1993 р. У 2017 р. відновили й пам'ятник Леніну у Судаку, який у жовтні 2016 р. нібито з хуліганських мотивів було скинуто з постаменту.

Серед 16 пам'ятників на релігійну тематику 8 православних поклінних хрестів. Серед інших об'єктів лише один пов'язаний із кримським святим – бюст святителю Луці Войно-Ясинецькому (Керч, 2015). Решта пам'ятників присвячена Сергію Радонезькому, Олександру Невському (каплиця і бюст у Севастополі, бюсти у Старому Криму і с. Кукушкіно Роздольненського району), Петру і Февронії Муромським (Сімферополь). Звертає увагу, що всі нові релігійні пам'ятники присвячені православним

символам і діячам. Схоже, що окупаційна влада Росії цинічно намагається використати пам'ять про шанованого святого XIV ст. для спроб легітимації своїх незаконних дій. Так, 6 червня 2014 р. поруч з будівлею «Держради РК» з ініціативи голови Держдуми РФ С. Нарішкіна було відкрито пам'ятник під назвою «Сергій Радонезький – збирач землі російської».

Працюють на неоімперську ідею і три нових пам'ятних знаки про прикордонників, два з них мають назви «Прикордонникам всіх поколінь» (сел. Леніно Ленінського району, 2016 і Білогірськ, 2017) і пропагують російську і радянську символіку, а третій присвячений 100-річчю прикордонної служби Росії (сел. Первомайське Первомайського району, 2018). У 2014–2015 рр. у Бахчисараї було встановлено пам'ятник прикордонникам, які загинули в Афганістані.

Серед 42-х пам'ятників і скульптур останньої групи є 35 залізобетонних фігур «Алеї російських казок» біля дитячої лікарні Севастополя № 5. Як не дивно, персонажів казок і мультфільмів також вдалося «політизувати». Ці скульптури вартістю понад 1 млн. руб. подарував місту до «першої річниці возз'єднання Криму з Росією» підприємець із Краснодарського краю М. Сердюков в рамках проекту «Алея Російської слави».

Він також у рамках цього проекту самостійно або у співпраці насамперед з Російським військово-історичним товариством (далі – РВІТ), деякими іншими організаціями встановив типові бюсти орієнтовно трьом десяткам діячів російської і радянської історії (їх точні копії можна знайти як у Росії, так і на окупованому сході України). Не гребує загальноросійська громадсько-державна організація РВІТ на чолі з міністром культури

РФ В. Мединським встановлювати в Криму й самостійно типові пам'ятники, як, наприклад, пам'ятник радянському солдату у с. Черноземне Советського району авторства Р. Мединського.

«Бум пам'ятникобудівництва» в Криму у 2014–2018 рр. супроводжувався не тільки проблемами з мистецько-художньою якістю частини нових об'єктів чи зі строками створення деяких із них, анекдотичною історією із заявами «депутата Держдуми» Н. Поклонської про мироточення бюста Миколи II у Сімферополі, а й низкою інших скандалів. Найгучнішим, імовірно, є скандал із активним спротивом частини севастопольців встановленню за ініціативою В. Путіна саме у їхньому місті пам'ятника «Примиренню» червоних і білих росіян. Ідея такого монумента з'явилася в Росії ще до анексії Криму, але після неї його планували поставити у Керчі. На прохання Кремля вирішили будувати у Севастополі 11-метрову стелу з фігурою «Батьківщини-матері», білим і російським вояками на колінах біля неї. Місцева окупаційна адміністрація через спротив частини севастопольців заявляла, що меморіал буде називатися «Єднання» (що не підтвердилось), і обіцяла довести до ладу пам'ятник радянським матросу і солдату. Лише у підготовку площадки під побудову меморіалу «Примирення» було вкладено близько ста мільйонів рублів. Його зведенням займається РВІТ.

Отже, якщо підсумувати, то у 2014–2018 рр. на тимчасово окупованому Кримському півострові з'явилися без належних правових підстав понад 127 бюстів, статуй, пам'ятних знаків, монументів, меморіальних комплексів. Створення окремих із них було заплановано ще до агресії Росії або є позаполітичною

ініціативою громадськості, але більшість наочно втілює імперський дискурс, слугує закріпленню панування Росії в Криму, виправданню агресії проти України, нав'язуванню російської складової кримській історії як визначальної і провідної. І це при тому, що на Кримському півострові за останні понад 2,5 тис. років жили представники різних цивілізацій і десятків народів, а кілька етносів сформувалися на його території. Тоді як у складі Росії він перебував з перервами менше 170 років (1783–1917, 1920–1954), причому до кінця XIX ст. більшість кримського населення склали представники корінного кримськотатарського народу, який у XV–XVIII ст. мав свою форму державності в Криму. Значна частина пам'ятників, які з'явилися під час російської окупації Криму, не має художньої цінності, оскільки створені за типовими або художньо невдалими проектами. Встановлення пам'ятників, у тому числі монументальних, продовжується, і можна очікувати найближчими роками збільшення їх кількості. Ця діяльність буде супроводжуватися нав'язуванням кримчанам російських антидемократичних стандартів в інформаційній та освітній галузях, культурі та політиці. Отже, можна зробити прогноз про збереження тенденції до погіршення ситуації у соціогуманітарній сфері на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя.

Велика частина новозбудованих у цих регіонах пам'ятників відображає російську неоімперську ідеологію, має відверто антиукраїнський і антидержавний характер, є конфліктогенною як для кримського соціуму, так і для всієї української політичної нації. Ця ситуація стала результатом цілеспрямованих дій влади

Росії та її окупаційної адміністрації із розколу України, анексії її південних регіонів, елементом здійснення політики соціокультурного дистанціювання кримчан від українського гуманітарного простору, перетворення кримського населення на носіїв антизахідних та антиукраїнських поглядів, поступової маргіналізації та асиміляції деяких неросійських етнічних спільнот. До того ж всі пам'ятники в Криму встановлюються без належних дозвільних документів легальних органів влади і самоврядування. Ініціюють ці процеси різні актори суспільного життя, але особливу активність проявляють, зокрема, РВІТ та підприємці із Краснодарського краю М. Сердюков.

З метою пом'якшення, а згодом і подолання наслідків незаконної діяльності Росії та її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя у сфері демонтажу і встановлення пам'ятників, захисту прав і свобод громадян, сприяння відновленню суверенітету і територіальної цілісності України пропонуємо:

– Міністерству культури України спільно з Міністерством з питань тимчасово окупованої території України, Представництвом Президента України в АР Крим здійснювати постійний моніторинг діяльності із встановлення пам'ятників на тимчасово окупованій території Криму і надавати інформацію правоохоронним органам України;

– Міністерству культури України створити структурний підрозділ для моніторингу ситуації із збереження культурних цінностей і створення реєстру нелегально встановлених пам'ятників;

– Прокуратурі АР Крим, ГУ Національної поліції України в АР Крим і м. Севастополі, ГУ СБУ в АР Крим

виявляти факти порушень у сфері встановлення пам'ятників на тимчасово окупованій території Криму та вживати заходи реагування;

– органам влади України при розробці стратегії і тактики із деокупації та реінтеграції АР Крим і м. Севастополя визначити категорії незаконно встановлених пам'ятників, які підлягають: 1) демонтажу й утилізації (на нашу думку, до них належать насамперед об'єкти неоімперського характеру), 2) музеєфікації, 3) легалізації тощо; розробити проекти пам'ятників, які будуть встановлюватися одразу після демонтажу нелегальних об'єктів;

– органам влади України включити у санкційні списки осіб, які беруть особливо активу участь у незаконному встановленні на тимчасово окупованій території неоімперських пам'ятників, таких, наприклад, як керівники РВІТ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України» / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2018. 1316 с.

2. Андросов С. А. Перекрестки истории. Осуществление в Крыму плана монументальной пропаганды (1921–1940 гг.). URL: <http://krymgosarchiv.ru/gosudarstvennyj-arkhiv-respubliki-krym/publikatsii/273-perekrestki-istorii-osushchestvlenie-v-krymu-plana-monumentalnoj-propagandy-1921-1940-gg-s-a-androsov> (дата звернення: 27.09.18).

3. Бабич Л. Памятники Донбасса: как боевики «метят» оккупированные территории. URL: <https://ru.krymr.com/a/28734024.html> (дата звернення: 27.09.18).

4. В Крыму открыли памятник жертвам коммунизма. URL: <https://www.segodnya.ua/ukraine/v-krymu-otkryli-pamjatnik-zhertvam-kommunizma.html> (дата звернення: 30.09.18).

5. В Севастополі демонтували пам'ятник гетьману Сагайдачному. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3354886-v-sevastopole-demontyrovaly-pamyatnyk-hetmanu-sahaidachnomu> (дата звернення: 30.09.18).

6. В Сети высмеяли памятник российскому солдату, «насилующему kota» в Крыму. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/krym/V-Seti-vysmeyali-pamyatnik-rossiyskomu-soldatu-nasiluyushchemu-kota-v-Krymu.html> (дата звернення: 27.09.18).

7. Волкова О. Харків поселить поваленого в Криму гетьмана Сагайдачного. URL: <https://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/harkov-priyutit-svergnutogo-v-krymu-getmana-sagaydachnogo-521298.html> (дата звернення: 27.09.18).

8. Выстрел в спину (монумент). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D1%> (дата звернення: 27.09.18).

9. «Ветераны» в Крыму начали собирать деньги на памятник Путину. URL: <https://newsone.ua/news/society/veterany-v-krymu-nachali-sobirat-dengi-na-pamyatnik-putinu.html> (дата звернення: 27.09.18).

10. Громенко С. Империя наносит удар: зачем России памятники в Крыму. URL: <https://ru.krymr.com/a/28868075.html> (дата звернення: 27.09.18).

11. Гудыменко Ю. Вожди в голове. Почему в Крыму устанавливают памятники всем подряд. URL: <https://focus.ua/politics/385651/> (дата звернення: 27.09.18).

12. Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». URL: http://kodeksy.com.ua/pro_zabezpechennya_prav_i_svobod_gromadyan_ta_pravovij_rezhim_na_timchasovo_okupovanij_teritoriyi_ukrayini.htm (дата звернення: 30.09.18).

13. Казакова Г. М. Социокультурный регион как фрагмент семиосферы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2009. № 18. С. 53–57.

14. Лозовий В. Основні тенденції історичної політики Російської Федерації: виклики та загрози для України. *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 2016 р. Київ: МП «Леся», 2016. С. 323–328.

15. Монументальна пропаганда. Топ-10 пам'яток російського Криму. URL: http://fedpress.ru/news/society/news_society/1428675083-monumentalnaya-propaganda-top-10-pamyatnikov-rossiiskogo-kryma (дата звернення: 18.09.18).

16. Наказ Державного комітету України з будівництва та архітектури і Міністерства культури і мистецтв України від 30.11.2004 р. № 231/80 «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'яток і монументів». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1588-04> (дата звернення: 18.09.18).

17. Народная декоммунизация: уничтожен еще один памятник Ленину в Крыму. URL: <https://dictaphone.org.ua/2016/10/21/lenin> (дата звернення: 18.09.18).

18. Павловский А. «Нечеловеческое безумие»: крымский памятник возмутил московского публициста. URL: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26855.7/3896987/> (дата звернення: 18.09.18).

19. Памятник Вежливым людям – новейшая достопримечательность Симферополя. URL: <http://krymania.ru/pamyatnik-vezhlivym-lyudyam-noveyshaya-dostoprimechatelnost-simferopolya/> (дата звернення: 28.09.18).

20. Памятник Д. Н. Сенявину в Севастополе. URL: <https://www.rutraveller.ru/place/142862> (дата звернення: 18.09.18).

21. Памятник «зеленому человечку» взорвал соцсети». URL: <https://dpchas.com.ua/positivnye-novosti/pamyatnik-zelyonomu-chelovechku-v-krymu-vzorval-socseti> (дата звернення: 18.09.18).

22. Подвинцев О. Б. «Война памятников» в Крыму: до и после присоединения к России. *Вестник Пермского научного центра*. 2016. № 5. С. 18–24. URL: <https://cyberleninka.ru/>

article/n/postsovetskaya-voyna-pamyatnikov-v-krymu-do-i-posle-prisoedineniya-k-rossii (дата звернення: 27.09.18).

23. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2004 р. № 1181 «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181-2004-%D0%BF> (дата звернення: 18.09.18).

24. Притула В. «Українська громада Севастополя» заявила про готовність формувати загони самооборони. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1182493.html> (дата звернення: 27.09.18).

25. Самчук Т. Кам'яна русифікація Криму: Сталін, цар Микола, «зелені чоловічки». URL: http://ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=985:kam-yana-rusifikac-ya-krimu-stal-n-car-mikola-zelen-cholovchki&catid=10&lang=ua&Itemid=214 (дата звернення: 27.09.18).

26. Сергеева Е. Памятные следы России в Крыму. URL: <http://ru.krymr.com/a/27823693.html> (дата звернення: 28.09.18).

27. Смутко А. Новые памятники Крыма: как ваяется история. 01.10.2016. URL: <https://ru.krymr.com/a/28017120.html> (дата звернення: 29.09.18).

28. Сокол К. Краткая история российских монументов. URL: <http://www.tsaarinikolai.com/demotxt/Monumentitd.html> (дата звернення: 08.10.18).

29. Стець Ю. Кому и за что Россия ставит памятники в Крыму. URL: https://ru.hromadske.ua/posts/Пам'ятники_V_Криму (дата звернення: 27.09.18).

30. Федудин А. А., Багдасарян В. Э. Монументальная скульптура и борьба идеологий: история и актуальные вызовы. *Современные проблемы сервиса и туризма*. 2004. № 4. С. 11–17.

REFERENCES

1. *An Analytical Report on the Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine"*. (2018). Kyiv:

National Institute for Strategic Studies Press, 1316 p. [in Ukr.]

2. ANDROSOV, S. (2015). *Crossroads of History. Implementing in Crimea the Plan of Monumental Propaganda (1921–1940)*. [online] Available at: <http://krymgosarchiv.ru/gosudarstvennyj-arkhiv-respubliki-krym/publikatsii/273-perekrestki-istorii-osushchestvlenie-v-krymu-plana-monumentalnoj-propagandy-1921-1940-gg-sa-androsov> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

3. BABICH, L. (2017). *Monuments of the Donbas: How Militants "Mark" the Occupied Territories*. [online] Available at: <https://ru.krymr.com/a/28734024.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

4. *A Monument to the Victims of Communism Was Opened in Crimea*. [online] Available at: <https://www.segodnya.ua/ukraine/v-krymu-otkryli-pamjatnik-zhertvam-kommunizma.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

5. *In Sevastopol, the Monument to Hetman Sahaidachnyi Was Dismantled*. [online] Available at: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/3354886-v-sevastopole-demontyrovaly-pamiatnyk-hetmanu-sahaidachnomu> (Accessed 30 Sept. 2018). [in Rus.]

6. *A Ridiculous Crimean Monument to the Russian Soldier "Raping a Cat" Was Derided On the Web*. [online] Available at: <https://www.segodnya.ua/regions/krym/V-Seti-vysmeyali-pamyatnik-rossiyskomu-soldatu-nasiluyushchemu-kota-v-Krymu.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

7. VOLKOVA, O. (2014). *Kharkiv to Settle Hetman Sahaidachnyi, Dismantled in Crimea*. [online] Available at: <https://ukr.segodnya.ua/regions/kharkov/harkov-priyutit-svergnutogo-v-krymu-getmana-sagaydachnogo-521298.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Ukr.]

8. *A Shot in the Back (Monument)*. [online] Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D1%> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

9. *"Veterans" in Crimea Began Fundraising for the Monument to Putin*. [online] Available

at: <https://newsone.ua/news/society/veterany-v-krymu-nachali-sobirat-dengi-na-pamyatnik-putinu.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

10. GROMENKO, S. (2017). *The Empire Strikes a Blow: Why Russia Needs Monuments in Crimea*. [online] Available at: <https://ru.krymr.com/a/28868075.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

11. GUDYMENKO, Yu. (2017). *Chiefs in the Head. Why in Crimea They Set Up Monuments to Every Tom, Dick, and Harry*. [online] Available at: <https://focus.ua/politics/385651/> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

12. *Law of Ukraine dated 15.04.2014 No. 1207-VII "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine"*. [online] Available at: http://kodeksy.com.ua/pro_zabezpechennya_prav_i_svod_gromadyan_ta_pravovij_rezhim_na_timchasovo_okupovanij_teritoriyi_ukrayini.htm (Accessed 30 Sept. 2018). [in Ukr.]

13. KAZAKOVA, G. (2009). Sociocultural Region as a Fragment of the Semiosphere. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta* (Bulletin of Chelyabinsk State University), Vol. 18, pp. 53–57. [in Rus.]

14. LOZOVYI, V. (2016). The Main Tendencies towards the Historical Policy of the Russian Federation: Challenges and Threats to Ukraine. In: *Rosiiska okupatsiia i deokupatsiia Ukrainy: istoriia, suchasni zahrozy i vyklyky sohodennia: materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii, 2016 r.* (Russian Occupation and De-Occupation of Ukraine: History, Modern Threats and Challenges of the Present. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference Proceedings). Kyiv: MP Lesya, pp. 323–328. [in Ukr.]

15. *Monumental Propaganda. Top 10 Monuments of the Russian Crimea*. [online] Available at: http://fedpress.ru/news/society/news_society/1428675083-monumentalnaya-propaganda-top-10-pamyatnikov-rossiiskogokryma (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

16. *Order of the State Committee of Ukraine for Construction and Architecture and the*

Ministry of Culture and Arts of Ukraine dated November 30, 2004 No. 231/80 "On Approval of the Procedure for Construction (Creation) of Monuments and Memorials". [online] Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1588-04> (Accessed 18 Sept. 2018). [in Ukr.]

17. *De-Communization by People: Another Crimean Monument to Lenin Destroyed*. [online] Available at: <https://dictaphone.org.ua/2016/10/21/lenin> (Accessed 18 Sept. 2018). [in Rus.]

18. PAVLOVSKIY, A. "Inhuman Madness": *The Crimean Monument Enraged the Moscow Publicist*. [online] Available at: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26855.7/3896987/> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

19. *Monument to Polite People: The Latest Sights of Simferopol*. [online] Available at: <http://krymania.ru/pamyatnik-vezhlyvyim-lyudyam-noveyshaya-dostoprimechatelnost-simferopolya> (Accessed 28 Sept. 2018). [in Rus.]

20. *Monument to D. N. Senyavin in Sevastopol*. [online] Available at: <https://www.rutraveller.ru/place/142862> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

21. *The Monument to the "Green Man" Blew Social Networks*. [online] Available at: <https://dpchas.com.ua/pozitivnye-novosti/pamyatnik-zelyonomu-chelovechku-v-krymu-vzorval-socseti> (Accessed 18 Sept. 2018). [in Rus.]

22. PODVINTSEV, O. (2016). "The War of Monuments" in Crimea: Before and after Joining Russia. *Vestnik Permskogo nauchnogo tsentra* (Bulletin of Perm Scientific Center), [online] Vol. 5, pp. 18–24. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/postsovetskaya-voyna-pamyatnikov-v-krymu-do-i-posl-prisoedineniya-k-rossii> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]

23. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 08.09.2004 No. 1181 "Some Issues of the Construction (Creation) of Monuments and Memorials"*. [online] Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181-2004-%D0%BF> (Accessed 18 Sept. 2018). [in Ukr.]

24. PRYTULA, V. *The "Ukrainian Community of Sevastopol" Declared Its Readiness*

- to Form Self-Defense Detachments. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/1182493.html> (Accessed 27 Sept. 2018). [in Ukr.]
25. SAMCHUK, T. *Stone Russification of Crimea: Stalin, Tsar Nicholas, "Green Men"*. [online] Available at: http://ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=985:kam-yana-rusif-kac-ya-krimu-stal-n-car-mikolaa-zelen-cholovchki&catid=10&lang=ua&Itemid=214 (Accessed 27 Sept. 2018). [in Ukr.]
26. SERGEYEVA, Ye. *Memorial Traces of Russia in Crimea*. [online] Available at: <http://ru.krymr.com/a/27823693.html> (Accessed 28 Sept. 2018). [in Rus.]
27. SMUTKO, A. (Jan. 1, 2016). *New Monuments of Crimea: How the History Is Cast*. [online] Available at: <https://ru.krymr.com/a/28017120.html> (Accessed 29 Sept. 2018). [in Rus.]
28. SOKOL, K. *A Brief History of Russian Monuments*. [online] Available at: <http://www.tsaarinikolai.com/demotxt/Monumentitd.html> (Accessed 10 Oct. 2018). [in Ukr.]
29. STETS, Yu. *For Whom and for What Russia Puts Up Monuments in Crimea*. [online] Available at: https://ru.hromadske.ua/posts/Pamyatniki_V_Krymu (Accessed 27 Sept. 2018). [in Rus.]
30. FEDULIN, A., BAGDASARYAN, V. (2004). *Monumental Sculpture and the Struggle of Ideologies: History and Current Challenges. Sovremennyye problemy servisa i turizma (Contemporary Problems of Service and Tourism)*, (4), p. 11–17. [in Rus.]

Загалом у період незалежності України в Криму у 1991–2014 рр. було встановлено чимало різноманітних пам'ятників. Домінували серед них ті, що відображали радянську і російську історію, але були й ті, що відсилали до загальногромадянської української ідентичності, української і кримськотатарської національної пам'яті, давнього минулого Криму та інших тем. Поступово, хоч і не завжди просто, у кримському соціумі утверджувався діалогічний спосіб взаємодії різних його частин і розуміння плюралістичного характеру кримської історії і сьогодення, а Криму – як складової України. Цей процес перервала російська окупація української автономії й Севастополя.